

"הפקר בית דין הפקר" על הסיפור 'הפקר' לש"י עגנון

מנחם אדלר

האם אין ספר לשילוח

הבן כיתום אובד שלוח

וגן נעול הפקר כמלוח

ומעין חתום נרפס דלוח

(ר' שלמה הבבלי, סליחות, אין כמדת בשר)

1. מעשה הפקר

הסיפור הפקר של ש"י עגנון נדפס לראשונה בעיתון הארץ 28.3.1945, ונכלל לאחר מכן בכרך סמוך ונראה (1951). המעשה נפתח בפגישה של המספר בבית קפה עם איש העסקים מר היילפרין, מפגש שבעטיו הוא מאחר להגיע לאוטובוס האחרון לשכונת מגוריו. המספר מהלך יחידי בלילה בניסיון להגיע לביתו, ונקלע לשרשרת אירועים מוזרה, שבשיאה הוא נלקח לחדר גדול ובו פקיד רשות, רכון על ניירותיו, הכותב ללא הרף בקולמוס שבידו. הסיפור מסתיים בתמונה חידתית, בה זקן וחבורה מישראל מערבים תפילה עם זמר של פריצות.

המונח 'הפקר' ניתן להתפרש באופנים שונים:

- ללא בעלים, חסר חפץ, מחוץ לרשות היחיד ולתרבות. ובמובן המטפורי: חסר הגנה, נתון לחסדי הכוחות הדמוניים המשתוללים בחוץ.
- מציאות של חוסר חוק וסדר, איש הישר בעיניו יעשה. ובהקשר זה מעניינת במיוחד הקביעה "הפקר בית דין הפקר", שמלבד מובנה ההלכתי הקונקרטי (סמכותו של בית הדין לבטל בעלויות ממוניות), היא ניתנת להתפרש כהתעמרות שרירותית של מידת הדין, באופן שאינו כפוף למוסר, ואשר אינו מבחין בין טוב לרע.

- פריצות, אָרוס, התנהגות בלתי מרוסנת ופרועה. חזרה אל יסוד חייתי/טבעי בנפש האדם, ערבוב תחומים.

ערכים אלו מאפיינים את **ספר המעשים** בו נכלל הסיפור (רובו של ספר המעשים נכתב עשר שנים קודם לכן). כידוע, בדומה לסיפוריו של קפקא, מתאפיינים סיפורים אלו - המבטאים את מבוכתו של האדם בעולם המודרני - בחידתיות והשתלשלות שאינה מנומקת, פנטסטיות, שייכות כפולה לשני עולמות, ערבוב סתום ומפורש, עמידה מול נוכחות זרה, וביטול גבולות הזמן והמרחב. הסיפור מעוצב באופן דואלי: גלוי-סמוי, טרגי-קומי, חסד-דין, ארכיטיפאליות של דמויות ועוד. בסיפורים מעין אלו שולטים מוטיב העמידה על הסף, העגינות, עיכוב השליחות והחמצת השעה. כמו בחלום נערמים על הגיבור מכשולים לא צפויים, הוא פסיבי, מונע על ידי ההתרחשויות, ושבו בידי כוחות דמוניים השולטים במעשיו. הגיבור שרוי בבדידות, מנותק מביתו ומשפחתו, מהסס, וכישלונו בלתי נמנע. בדרך כלל ינסה המספר לתרץ את מעשיו ולתקנם, כדי להגיע לגאולה, אך השעה כבר הוחמצה.¹

אברהם הולץ² מאפיין בפרוט את ספר המעשים כ'משל פתוח', על פי הגדרתו של ריצ'ארד איסטמן³. המשל הפתוח טומן בחובו וריאציות רבות של נושא מוסרי. הוא מכיל סיטואציה מרכזית בעלת מטען מטאפורי רב, אולם הוא חוסם כל אפשרות לפרשנות מסוימת וחד ערכית. ביצירה שכזו נמנע מן הקורא לרחוש אהדה לדמות או לתקנה מסוימת. תחת זאת, הוא מאלץ את הקורא "לבצע את האקט של היצירה בדרכו שלו", על ידי בחינה מדוקדקת של מכלול המוטיבים המרכיבים את הסיפור (שלעיתים אף סותרים זה את זה).

גרשון שקד⁴ סוקר את דרכי הפירוש של סיפוריו הלא ריאליסטיים של עגנון, החל מפרשנויות פסיכולוגיות דרשניות שאינן כפופות לטקסט, דרך קריאות אלגוריות דוגמטיות, ועד לגישות השמות דגש על פיענוח הסמלים השונים. שקד, עצמו, מתעכב על היחס המפרה בין הטקסט הסמוי לטקסט הגלוי, ומדגים מתודה זו על סיפורנו אנו.⁵

במאמר זה אנסה לפתח את גישתם של שקד והולץ, על ידי חשיפתן של האסוציאציות המדרשיות והלשוניות (מעין אָרמזים - אָלוזיות) שהטקסט אמור לעורר בקורא⁶ - רמיזות המעניקות לסיפור רבדים נוספים, ומעשירות אותו בזוויות הסתכלות שונות. גישה מעין

1 ר' ברוך קורצוויל, **מסות על סיפורי ש"י עגנון**, ירושלים: שוקן, תשל"ו, עמ' 86-94, 136-140, 239-268; דב סדן, **על ש"י עגנון**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשל"ט, עמ' 57-64; גוסטב קרויאנקר, **יצירתו של ש"י עגנון**, מוסד ירושלים: ביאליק, תשנ"ב, עמ' 132-148; הלל ברזל, **בין עגנון לקפקא**, רמת גן: בר אורין, 1972, עמ' 15-105, ועוד.

2 אברהם הולץ, "המשל הפתוח כמפתח לספר המעשים", **הספרות** ד, 1973, עמ' 298-333.

3 Richard Eastman, "The open Parable: Demonstration and Definition", **College English**, 22, No. 1 (October 1960), pp. 15-18.

4 גרשון שקד, "גלוי וסמוי בסיפור הלא-ריאליסטי", **הספרות** ג, 1971, עמ' 255-280.

5 להתייחסות נוספת לסיפור ר': יגאל דרורי, "בלילה מחוץ לבית", **גזית** כז, 1970, עמ' 18-20.

6 לדיון קצר על מעמד השפה בטקסט העגנוני ר': צחי וייס, 'מות השכינה' ביצירת ש"י עגנון, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן, 2009, עמ' 17-19, 29-33.

זו הוצעה לאחרונה על ידי דליה חושן.⁷ אשתדל להימנע ככל האפשר מדרשנות יתר.

2. וישן מפני חדש תוציאו

המעשה נפתח במפגשו של המספר עם מר היילפרין בבית קפה. עקב כך הוא מחמיץ את האוטובוס האחרון לשכונתו ונאלץ לצאת ברגל לבדו, תוך ניסיון נואש להשיג בכל זאת את האוטובוס ולהגיע לביתו (מוטיב הבית, משמעותו הסמלית, והחיפוש אחריו, שזורים רבים מסיפורי עגנון, ובפרט את ספר המעשים).

ברובד הגלוי מעוצב העולם החדש בדמות ישיבת בתי קפה (כנגד ישיבת בתי המדרש), חיי לילה, עסקים, חכמות חיצוניות (כנגד לימוד התורה), שעון, ציגרה, אבטובוס, כלי רכב וצינה. עגנון מרחיב דימויים אלו ברובד האסוציאטיבי, על ידי שיבוץ ביטויים הרומזים למדרשים המאירים באופן פארודי-אירוני את העולם החדש כנגד העולם הישן.

דמותו של היילפרין ('איש עזרה' - בעולם המודרני סומכים, כמובן, על בני אדם, ולא פונים בתפילה מיושנת לאבינו שבשמים) מבטאת באופן פארודי את איש העת החדשה. תיאורו הגרוטסקי בולט בניגודו לאפיון אנשי המעלה בדורות שעברו⁸:

בן גדולים מיד הלכו ומינו את ר' אלעזר בן עזריה ביישיבה. בן שש־עשרה שנה היה ונמלא כל ראשו שיבות, והיה רבי עקיבה יושב ומצטער ואומר: לא שהוא בן תורה יותר ממני אלא שהוא בן גדולים יותר ממני. אשרי אדם שזכו לו אבתיו, אשרי אדם שיש לו יתד להיתלות בה. ומה היתה יתידתו של רבי אלעזר בן עזריה? שהוא עשירי לעזרא.⁹

זרע ישישים מה יין אי אתה טועם בו טעם מתחלתו, וכל זמן שמתישן בקנקן סופו להשביח, כך דברי תורה כל זמן שמתישנים בגוף סופם להשביח, שנאמר: ביישישים חכמה וגו'. מה יין אי איפשר לו להתקיים לא בכלי כסף, ולא בכלי זהב, אלא בירוד שבכלים - בכלי חרס - כך דברי תורה אין מתקיימים במי שהוא בעיניו ככלי כסף וככלי זהב, אלא במי שהוא בעיניו כירוד שבכלים ככלי חרס.¹⁰

מן המשפחות המיוחסות אמר ר' חמא ברבי חנינא: כשהקב"ה משרה שכינתו, אין משרה אלא על משפחות מיוחסות שבישראל, שנאמר: בעת ההיא נאם ה' אהיה לאלהים לכל משפחות ישראל, "לכל ישראל" לא נאמר, אלא "לכל משפחות".¹¹

לבית הקפה הולכים בימים שאין בהם חפץ, המתקשרים בספר קהלת עם ימי הרעה: וזכר את-בוראיך בימי בחרותיך עד אשר לא-יבאו ימי הרעה והגיעו שנים אשר תאמר אין-לי בהם חפץ.¹² הזוהר מוסיף יסוד מיתי לימי רעה אלו: עד אשר לא יבואו ימי הרעה - בזמן שהלכנה

7 דליה חושן, עגנון: סיפור (אינה) סוגיא בגמרא, ראובן מס: ירושלים, תשס"ז

8 פיתוח שונה לחלוטין של איש עסקים רב פעלים (הקשור דווקא לעולם הישן בתוך העולם המודרני) ניתנת בדמותו של מר גדליה קליין בסיפור המכתב, החותם את ספר המעשים. ואכמ"ל.

9 ירושלמי, מסכת תענית, דף יט, ב, פרק ד

10 ספרי דברים, פסקא מח. ור' עוד משנה, מסכת קינים, ג, ו

11 בבלי, קידושין, ע:

12 קהלת יב, א

מתמעטת, ותשלוט הרעה, והימים שלה הם ימים שאין בהם חפץ.¹³ האור מתמעט, החושך מתגבר, והכוחות הדמוניים משתחררים ופושטים על העולם ועל נפש האדם. התמעטות הלבנה מתקשרת בזוהר עם ירידת המלכות (תפארת ומלכות מסומלות כשמש וכירח)¹⁴ - המוטיב של "עזב ה' את הארץ" עוד יפותח בהמשך הסיפור.

בעולם החדש **חברים מקשיבים** יושבים בבתי קפה, בעוד שבחז"ל נדרשת הקשבת החברים על **קריאת שמע** היושבת בגנים חברים מקשיבים, כשישראל נכנסין לבתי כנסיות וקורין קריאת שמע בכיוון הדעת, בקול אחד בדעה וטעם אחד, הקב"ה אומר להם היושבת בגנים, כשאתם קורין חברים אני ופמליא שלי מקשיבים לקולך השמיעני¹⁵, תפילה היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך השמיעני שהקב"ה מתאוה לשמוע תפלתם של ישראל, אומר להם הקב"ה אתם מתאווים שאשמע את קולכם, אף אני מבקש שתשמעו¹⁶, ותלמוד תורה אמר רבי אבא אמר רבי שמעון בן לקיש: שני תלמידי חכמים המקשיבים זה לזה בהלכה - הקדוש ברוך הוא שומע לקולן, שנאמר: היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך השמיעני, ואם אין עושין כן - גורמין לשכינה שמשתלקת מישראל, שנאמר: ברח דודי ודמה וגו'.¹⁷

בדרשות הזוהר על פסוק זה מתחדד השימוש האירוני של עגנון בכתוב: לאחר השעה העשירית בתחילת האשמורה השנייה, יושבים החברים ומקשיבים לקולו של היילפרין, בעוד הקב"ה משתעשע עם הצדיקים בגן עדן והחסיד מתעורר לעסוק אתו בתורה: אבל בפלגות ליליא קודשא בריך הוא עאל בגנתא דעדן לאשתעשעא עם צדיקא וכדן בעי ליה לבר נש למיקם ולמלעי באורייתא, והא אתמר דקוב"ה וכל צדיקא דבגנתא דעדן כלהו צייתין לקליה הדא הוא דכתיב: היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך השמיעני.¹⁸ תקומת הגלות של משפחת היילפרין מתגחכת נוכח תיקון השכינה בגלות: ר"ש אמר האי קרא רוא דחכמתא אית ביה, היושבת בגנים - דא כנסת ישראל דאיהי בגלותא עם ישראל, ואזלא עמהון בעקתייהו, חברים מקשיבים לקולך - משריין עלאין, כלהו צייתין לקולך לקול תושבחתך בגלות.¹⁹

היילפרין מתהדר על עסקי אבותיו ופרנסתם. גם כאן נוקט עגנון בשורה של ביטויים המגחכים סוג פרנסה זה, אל נוכח הביטחון בה', ההסתפקות במועט, והעיסוק בתורה של החסידים ואנשי המעשה בעבר.

דורות הראשונים - בניגוד לתפארת בית אבותיו של היילפרין, מתאפיינים, במדרשי חז"ל, הדורות הראשונים בהסתפקות במועט: ר' עקיבה אומר: לא בא הכתוב אלא

13 זוהר חדש, כרך ב, מגילת שיר השירים, ב:

14 זוהר, ח"א כ.

15 שיר השירים רבה, ח

16 מדרש תהילים, קטז

17 בבלי, שבת, סג.

18 זוהר, כרך ב, פרשת בשלח מו. תרגום (ע"פ הרב יהודה אדרי, ירושלים תשנ"ח): אבל בחצות הלילה הקדוש ברוך הוא נכנס בגן עדן להשתעשע עם הצדיקים, ואז צריך לו לבן אדם לקום ולעמול בתורה, והרי נאמר שהקדוש ברוך הוא וכל הצדיקים שבגן עדן כולם מקשיבים לקולו, זה הוא שכתוב: היושבת בגנים חברים מקשיבים לקולך.

19 זוהר, כרך ג, פרשת פנחס ריג. תרגום (ע"פ הרב יהודה אדרי, ירושלים תשנ"ח): רבי שמעון אמר, זה הפסוק סוד החכמה יש בו. היושבת בגנים - זו כנסת ישראל שהיא בגלות עם ישראל והולכת עמם בצרתם, חברים מקשיבים לקולך - מחנות עליונים, כולם מקשיבים לקולך, לקול תושבחתך בגלות.

ללמדך דרך ארץ, שלא יאכל אדם בשר אלא לתיאבון. יכול יקח מן השוק ויאכל? ת"ל וזבחת מבקרך ומצאנך, הא אין אוכל בשר אלא עד שיהא לו בקר וצאן. והני מילי בדורות הראשונים אבל בדורות הללו מי שיש לו פרוטה בכיסו מריצה לחנוני,²⁰ בפרנסה רחבה בזכות לימוד התורה: אמר רבי יוחנן משום רבי יהודה ברבי אלעאי: בא וראה שלא כדורות הראשונים דורות האחרונים. דורות הראשונים עשו תורתן קבע ומלאכתן עראי - זו וזו נתקיימה בידן, דורות האחרונים שעשו מלאכתן קבע ותורתן עראי - זו וזו לא נתקיימה בידן²¹ ובדבקות בתורה על אף קשיי פרנסה: מה בין דורות הראשונים לדורות האחרונים? דורות הראשונים אפילו שחיו בצער היו אוהבים ומיחדים שמו של הקב"ה, כגון ר"ע וחביריו, שהיו צדיקים גמורים, והיו מקבלים עליהם עול מלכות שמים באהבה.²²

וכמה נאים מעשיהם בניגוד למשפחתו המיוחסת של מר היילפרין, מעשיהם של דורות ראשונים נתנאו בלימוד תורה, הכרוך במשא ומתן הוגן: בזמן שאדם קורא ושונה ודבורו בנחת עם הבריות ומשאו ומתנו נאה, כשרואין שנושא ונותן באמונה מה הבריות אומרות עליו: אשרי פלוני שלמד תורה, אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה, אוי להם לבני אדם שלא למדו תורה. ראו פלוני שלמד תורה, כמה נאים ויפים מעשיו כמה מתוקנים דרכיו, עליו הכתוב אומר: ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בכך אתפאר. ובזמן שאדם קורא ושונה ואין מקחו ומתנו נאה ואין משאו ומתנו באמונה ואין דבריו בנחת עם הבריות מה הבריות אומרות עליו: אוי לו לפלוני שלמד תורה.²³

לאור זאת, אין למספר אלא לבכות במסתרים על גאותן של ישראל שניטלה שהרי שנו כבר חכמים: ואם לא תשמעוה במסתרים תבכה נפשי מפני גוה... שלשה הקדוש ברוך הוא בוכה עליהן בכל יום: על שאפשר לעסוק בתורה ואינו עוסק, ועל שאי אפשר לעסוק בתורה ועוסק, ועל פרנס המתגאה על הצבור.²⁴

הקו האירוני הדק הולך ומתעבה נוכח מבטו מתוך צער של היילפרין על החמצת האוטובוס, כנגד צער לימוד התורה שנגזר על ישראל: כשנשתברו הלוחות נגזרה גזירה על ישראל שילמדו תורה מתוך צער ומתוך הטלטול ומתוך הטרופ ומתוך הדוחק.²⁵ הטרוניה העגנונית הטיפוסית על כלי הרכב שלא נבראו אלא לשמשני המעכבים את הולכי הרגל, מתחדדת באירוניותה לאור פרנסתו המצויה של הבוטח בה' בדורות הראשונים: ר' שמעון בן לעזר: הראית מימך ארי סבל, צבי קייץ, שועל חנוני, זאב מוכר קדירות, בהמה חיה ועוף שיש להן אומנות? והן לא נבראו אלא לשמשני, ואני לשמש את קוני, והלא דברים קל וחומר! ומה אם אילו שלא נבראו אלא לשמשני, הרי הן מתפרנסין שלא בצער אני שנבראתי לשמש את קוני, אינו דין שאתפרנס שלא בצער?! אלא שהורעתי את מעשי וקיפחתי את פרנסתי.²⁶

20 שכל טוב, שמות פרק טז

21 בבלי, ברכות, לה; ור' גם מדרש זוטא שיר השירים ח, שכל טוב שמות פרק טז

22 אוצר המדרשים (אייזנשטיין) עשרה הרוגי מלכות עמוד 447

23 ילקוט שמעוני תורה פרשת ואתחנן רמז תתלח ד"ה ואהבת את ה'

24 בבלי, חגיגה, ה;

25 ילקוט שמעוני ישעיהו רמז תמה

26 תוספתא, קידושין, ה, טו

מוטיב לימוד התורה בעבר, כנגד חיי החולין של העולם החדש, בא לידי ביטוי גם בתיאור החשש בגרונו של המספר, וכריכת המטפחת להגנתו.

החושש בגרונו מופיע בהלכה בהקשר של רפואה אלטרנטיבית מי שאחזו בולמוס, מאכילין אותו, אפילו דברים טמאים, עד שיאורו עיניו. מי שנשכו כלב שוטה, אין מאכילין אותו מחצר כבד שלו, ורבי מתיא בן חרש מתיר. ועוד אמר רבי מתיא בן חרש: החושש בגרונו, מטיילין לו סם בתוך פיו בשבת, מפני שהוא ספק נפשות, וכל ספק נפשות דוחה את השבת.²⁷ וביחס לכוחו המיוחד של לימוד התורה לרפואה: נעשו דברי תורה עטרה לראש, ענק לצואר, מלוגמה ללב, קלורית לעיניים, כוס העיקרון לבני מעים. עטרה לראש.²⁸

ברובד הגלוי מבטא מוטיב **המטפחת** את הפער בין המספר המנסה להתגונן עם בגד מינימלי כנגד היושבים המוגנים בבית החם. ברובד האסוציאטיבי, הרמיזה למטפחות הספרים²⁹ מעמידה באופן אירוני את ניסיונו של האדם בעולם המודרני, החשוף לפגעים, למצוא במטפחת הגנה ומחסה.

מוטיב הבגד שוזר רבים מסיפורי עגנון. הבגד מהווה מעין תחליף לבית ולמשפחה (האדרת באורח נטה ללון). הוא מסמל את העולם הישן (שתי הטליתות בפי שנים³⁰ ובטלית אחרת³¹, המתפללים ללא טלית בפתיחת אורח נטה ללון³², טליתו של הזקן **בבמעגלי צדק**³³) ואת הגלות (**המכתב**³⁴), ואף נקשר לתאוות הממון (**המכתב**). הבגד מסמן את הגבול בין עולם החיים והמתים (**על התורה**³⁵, פרוכת הנעשית משמלת חופתה של אישה מתה הינה מוטיב שכיח - **אגדת הסופר, הנידח, אחות**³⁶), ומבטא את ההתחייבות כלפי הרשות העליונה (**המלבוש**³⁷). חסרונו של הבגד מבטא נפש מעורטלת (כותונת הבת בעם כניסת היום³⁸) וחברה מודרנית שסועה הנלחמת על קיומה (**עד הנה**³⁹). כל זאת על רקע הסמליות הקבלית של הלבוש.

יתכן ובהתמקדות במטפחת ובצוואר בסיפורנו, מתכתב עגנון עם המעשה על תלמידו של רבי שמחה בונם מפשיסחא: תלמיד אחד של רבי בונם אבדה לו מטפחת הצוואר והיה מחפש אחריה בשקידה גדולה. צחקו עליו חבריו. הצדק איתו, אמר הצדיק, שהוא מוקיר כל כך דבר שהשתמש בו. כך פוקדת גם הנשמה לאחר המוות את הגוף ששקע והיא מרכינה עצמה

27 משנה, מסכת יומא, פרק ח, ד

28 משנת רבי אליעזר פרשה יג

29 לדוגמה: משנה, מסכת כלים, פרק כח, ד

30 סמוך ונראה, כל סיפוריו 1953

31 סמוך ונראה, כל סיפוריו 1953

32 אורח נטה ללון, כל סיפוריו 1953

33 אלו ואלו, כל סיפוריו 1953

34 סמוך ונראה, כל סיפוריו 1953

35 סמוך ונראה, כל סיפוריו 1953

36 אלו ואלו, כל סיפוריו 1953. דימוי זה אינו נעדר יסוד מיסטי - ראו לדוגמה פרשנותו של וייס (2009), עמ' 110-113) על מות השכינה.

37 עד הנה, כל סיפוריו 1953. בניגוד לפרשנות המקובלת על מלבוש נשמת האדם, רואה וייס (2009), עמ' 91-77) במלבוש, ע"פ מקורות קבליים, את מלבושו של האל, ובתפירתו (קיום המצוות) את הלבשת השכינה.

38 עד הנה, כל סיפוריו 1953

39 עד הנה, כל סיפוריו 1953

אליז. 40 הפרקטיקות בהם נוקט המספר המודרני, קשורות באופן לא מודע למסורות עממיות, וחששותיו מבטאים את הצפוי לו בהמשך.

שקד רואה בבגד כמאפיין את האגוצנטריות של המספר ואת ניתוקו מהסובבים אותו (האדרת באורח נטה ללון, המטפחת בסיפורנו). ניתן לחזק קריאה זו, לאור שימוש דומה שעושה עגנון בקשירת העניבה ובהתרתה כהגנה מפני חשש בגרון **בלילה מן הלילות**.³⁹ העניבה בסיפור זה נקשרת באופן מפורש לניתוקו של המספר מסביבתו: "התרתי את העניבה שעניבה לי האדונית האומנת והרחבתי לי קצת. נתרחב האויר ונדחקו ובאו אורחיהם של האורחים". בהקשר זה, מעניינים דברי רשב"ג בתוספתא- כאשר היא תלויה על פתח הבית, עשויה המטפחת לקשר בין היושבים בבית למהלכים בחוץ, אולם סילוקה לרשות היחיד מסמן ניתוק רשויות והפרדת תחומים: רבן שמעון בן גמליאל אומר מנהג גדול היה בירושלים פורסין מטפחות על גבי פתח בזמן שהמטפחות פרוסים אורחין נכנסין נסתלקו אין רשות לאורחין ליכנס.⁴¹

נחתום חלק זה בהצעה לראות באפר הציגרה של היילפרין **שעלה על שוליה** כמרמזים לחזון ישעיהו ראיתי את ה' יושב על כסא רם ונשא ושוליו מלאים את ההיכל... והבית ימלא עשן... ויעף אלי אחד מהשרפים ובידו רצפה...⁴² האש העשן והשוליים המלאים של העת החדשה מתגחכים נוכח האש העשן והשוליים של חזיונות קדומים.

3. המהלך יחידי בלילה

בחלק זה של הסיפור מהלך המספר לבד במבוי החשוק, בין בתי העיר הדוממים והצלליות, מתוך חשש כי עוקבים אחריו. ניסיונות ההתחמקות עולים, כמובן, בתוהו.

חלק זה של הסיפור מעמיד את היחיד, החשוק לסכנות העולם המודרני, כנגד הביטחון והחום של העולם הישן והמסודר, בחינת הנעור בלילה, והמהלך בדרך יחידי, ומפנה לבו לבטלה - הרי זה מתחייב בנפשו.⁴³

המספר נבדל מהציבור הרחב: האנשים העמלים זקוקים למנוחה בבית המוגן, בעוד יושב בתי הקפה יכול להלך 'חופשי', לבדו, בסמטאות האפלות. רשות הרבים מתאפיינת בלילה כמקום של יחידים, בעוד שדווקא הבתים הסגורים מקבלים צביון ציבורי. עולם החוץ, ה'יחידי', מתואר על ידי דרך לא כבושה, שעות זעומות, צלליות, בהילות, פֶּרְצָה, מבוי סתום, חומה, חזית הבתים וטורים של אבן. בעוד שעולם הפנים, ה'ציבורי', מתאפיין בבני אדם עמלים, מלאים, עומדים, ישנים, ופנים הבתים.

האסוציאציות הלשוניות-מדרשיות מתמקדות ביחס שבין היחיד לחברה, ובין פעלתנות לחוסר מעש. כל זאת על רקע העולם החדש-ישן של החלק הקודם.

מעניינת במיוחד ההשוואה בין המספר, המחפש את ביתו בסמטאות העיר, לגיבורת שיר השירים המשוטטת בחוצות אחרי דודה/אהובה. הסיפור רצוף בארמזים לביטויים

40 מובא במרטיין בובר, אור הגנוז, שוקן 1979, ע' 415.

41 תוספתא, ברכות, ד, ט

42 ישעיהו, ד

43 משנה, מסכת אבות פרק ג, ד

משיר השירים⁴⁴:

- חומה - "אני חומה ושדי כמגדלות"⁴⁵
- האבטובוס כבר הלך לו - "כי הנה הסתו עבר הגשם חלף הלך לו"⁴⁶
- קול פעמותיו של אדם - "מה יפו פעמיך בנעלים"⁴⁷
- עולים על מיטותיהם, ממחר הייתי לביתי לעלות על מיטתי - "הנה מטתו שלשלמה"⁴⁸
- האחיזה במטפחת - "נשאו את רדידי מעלי"⁴⁹, "פשטתי את כותנתי"⁵⁰
- ישיני שינה, כאיש אשר העירו אותו משנתו - "אני ישנה ולבי ער"⁵¹
- שיבה זרקה בהן בשתי קצותיו, שתי קצותיו העכירו - "קצותיו תלתלים שחרות כעורב"⁵²

בעוד שהתלאות במגילת שיר השירים קשורות ליסורי האהבה, והן טומנות בחובן אפשרות לתיקון ולגאולה, דרכו הסוגה בקוצים של המספר **בהפקר** אבודה, ללא תוחלת וללא תקווה. הוא לא ימצא את ביתו, והעלייה הנכספת למיטה תתממש רק בעולם המתים.

דרך לא כבושה. מצד אחד **דרך** (ולא שטח פתוח), מצד שני **לא כבושה** - על גבול הטבע והתרבות. יציאה מחוץ לתחום אל עולם גולמי, החשוף לפגעים.

עולים על מיטותיהם. קונוטציה של מוות (רמז מטרים). ומצד שני, בהקשר החלק הקודם, דוגמה לעולם המתנהל כסדרו ללא כוחות מאיימים מבחוץ: א"ר יניי: בנהג שבעולם אדם לוקח לו ליטרה אחת בשר מן השוק, כמה הוא יגיע בה, כמה צער הוא מצטער עליה עד שלא יבשלה, והבריות ישינים על מיטותיהם והקב"ה משיב רוחות, ומעלה עננים, ומוריד גשמים, ומפריח טללים, ומגדל צמחים, ומדשן פירות, ואין את נותן לו את העומר?⁵³

יפסיקון עוברי דרכים. תניא, אמר רבי יוסי: פעם אחת הייתי מהלך בדרך, ונכנסתי לחורבה אחת מחורבות ירושלים להתפלל. בא אליהו זכור לטוב ושמר לי על הפתח עד שסיימתי תפילתי. לאחר שסיימתי תפילתי אמר לי: שלום עליך, רבי! ואמרת לי: שלום עליך, רבי ומורי! ואמר לי: בני, מפני מה נכנסת לחורבה זו? אמרתי לו: להתפלל. ואמר לי: היה לך להתפלל בדרך! ואמרת לי: מתיירא הייתי שמא יפסיקו בי עוברי דרכים. ואמר לי: היה לך להתפלל תפלה קצרה.⁵⁴ היפוך אירוני: רבי יוסי מנסה למצוא מסתור מהסכנה בחוץ בחורבה מחורבות ירושלים, לשם הידור במצוות התפילה, בעוד שהמספר ממחר מבית הקפה למיטתו, ומעדיף דווקא

44 תודה לירם צביק שהסב את תשומת ליבי לכך.

45 שיר השירים ח,י

46 שם ב,יא

47 שם ז,ב

48 שם ג,ז

49 שם ה,ז

50 שם ה,ג

51 שם ה,ב

52 שם ה,יא

53 פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) פסקא ח - מצות העומר ד"ה ד"א מה יתרון

54 בבלי, ברכות, ג.

את הדרך החשוכה בחוץ על פני הבתים המוארים המלאים באנשים.

יגיעי כוח. המוות מנוגד לחיי העמל ומתקשר עם חוסר המעש: ומפני מה נגזרה מיתה על הצדיקים, אלא כל זמן שהצדיקים חיים נלחמים עם יצרם, וכיון שהם מתים הם נינוחין, שנאמר ושם ינוחו יגיעי כח.⁵⁵

כבר הלך לו (האבטובוס). ארמז לשיר השירים - ראו לעיל.

במדרשים מציין ביטוי זה את סיום הגלות הגשם חלף הלך לו - זה השיעבוד. הניצנים נראו בארץ - זה אליהו ומלך המשיח... עת הזמיר הגיע - הגיע זמנם שלרשעים שישברו⁵⁶, כאן הוא מובא באופן אירוני - בעולם החדש הדאגה מתמקדת באוטובוסים החולפים.

מבוי סתום. כרמלית, רשות ביניים אשר ניתן להפכה לרשות יחיד על ידי לחי או קורה.⁵⁷ עבור תושבי המבוי זו רשות יחיד מוגנת, בעוד שעבור המספר המהלך, שלא נשתתף עמה בערוב, זוהי כרמלית פרוצה אשר תחומה אינו מוגדר.

פרצה בחומה. החומה מסמלת את רשות היחיד ואת כנסת ישראל, ומצד שני, הינה דימוי של תורה ומעשים טובים: אמר רבי יוחנן: אני חומה - זו תורה, ושדי כמגדלות - אלו תלמידי חכמים. ורבא אמר: אני חומה - זו כנסת ישראל, ושדי כמגדלות - אלו בתי כנסיות ובתי מדרשות.⁵⁸

החומה אמורה לספק הגנה, אך כאן היא מהווה מכשול בדרכו של המספר והוא מחפש בה פרצה. כזכור, מנסה המהלך להתחמק גם מעוברי הדרכים - ההתארגנות החברתית המקובלת של היוצאים לדרך.

4. שני מלאכי השרת מלווין לו לאדם

בחלק זה של הסיפור מובל המספר, כנגד רצונו, על ידי מלווה מסתורי - ספק שוחק, ספק בעל מחשבות זדון - עד הגיעם אל חדר גדול.

במישור הריאלי, מדובר במעין פקיד של הרשויות, נציג הבולשת הבריטית וכד'. ברובד הפסיכולוגי, מייצג המלווה את הקול הפנימי, התת־מודע, או האלטר־אגו, המשקפים את המתחולל בנפשו המסוכסכת והרדופה של המספר. במישור המטאפיזי, ניתן לראות במלווה את נציג ספירת הדין והכוח האלוהי.

מוטיב המלאך, המתלווה לאדם כמורה דרך, מופיע באגדות רבות. ידועה גם האגדה על שני מלאכי השרת המלווין לו לאדם בערב שבת מבית הכנסת לביתו, אחד טוב ואחד רע,⁵⁹ אך כאן נפקד מקומו של המלאך הטוב. למוטיב הליווי יש גם קונוטציה הלכתית של מוות. גולה לעיר מקלט ונידונים למוות מלווים בשליח, אלא ששם תפקידו של השליח הוא להציל את הרוצח בשגה מגואל הדם, או לעצור את הוצאתו להורג של הנידון

55 ילקוט שמעוני איוב רמז תתצה

56 קטעי מדרשים - גיזה (מאן) טו. קטע מנוסח הארון של מדרש תנחומא עמוד קיג

57 משנה, מסכת ערובין, פרק א

58 בבלי, פסחים, פז.

59 בבלי, שבת, קיט:

עקב גילוי ראיות חדשות, בעוד שכאן הוא מטרים את הצפוי למספר. מוטיב המוות מתחזק לאור האגדות הרבות בהם מגיע מלאך ליטול נשמתו של אדם.

השליח המלווה את המספר מתאפיין ביד כבדה, לצון ומחשבת זדון (יסוד קפקאי), אחיזה בצוואר הקרבן, הבטה לצדדים, גערה ונזיפה.

יש בשליח יסודות המזכירים את משה:

- יד כבדה - "וידי משה כבדים"⁶⁰
- הביט אותו אדם אחת לכאן ואחת לכאן - "ויפן כה וכה וירא כי אין איש"⁶¹
- מדבר עמו כאילו הוא אחיו - "פה אל פה אדבר בו ומראה ולא בחידת"⁶², "ויאמר הלא אהרן אחיך ידעתי כי דבר ידבר... והיה הוא יהיה לך לפה"⁶³
- **בפת שלמה**⁶⁴ מחפש המספר את קרבתו של הדוקטור יקותיאל נאמן⁶⁵, אך הוא נרתע וחושש שלא יעמוד בציפיותיו. **בהפקר** לעומת זאת, נוכחתו של השליח/משה זרה ומנוכרת למספר המהלך בדרך.

גם כאן, ננסה לעמוד על מבעי הלוואי הנרמזים בטקסט.

כקול פעמותיו של אדם. ארמז לשיר השירים - ראו לעיל.

במקור נדרש על עולי הרגל מה יפו פעמיך, דרש רבא כמה יפים פעמותיו של ישראל, בנעלים, בשעה שעולים לרגל,⁶⁶ ואילו כאן משמש כתמונה של סרט אפל בעיר מודרנית.

החזרתי ראשי לאחורי. רומז לאשת לוט - עימות עם כוחות דמוניים תוך החמצת אפשרות ההצלה. בפרקי דרבי אליעזר ההבטה לאחור מתפרשת לא כסקרנות גרידא, אלא כניסיון הצלה ורצון להתקרב אל הקודש, הגורמים דווקא הם למוות השרירותי: עירית, אשתו של לוט, נכמרו רחמה על בנותיה הנשואות, והביטה לאחריה לראות אם הולכות אחריה אם לא, וראת אחרי השכינה, ונעשית נציב מלח.⁶⁷

אבא של תינוק המבקש לו רופא. פיתוח מעניין של מוטיב עיכוב השליחות והחמצת השעה: מתכתב, מצד אחד, עם אל הרופא (עגנון) ורופא כפרי (קפקא), ומצד שני, עם סיפורים חסידיים כמו חנה'לה ושמלת השבת, או המשיח המתגלה בדמותם של אנשים פשוטים.⁶⁸

בזבז כל ממונו. בביטוי זה מומחש חוסר יכולתו של המהלך להבחין בין פעילות פזיזה

60 שמות ז,יב

61 שמות ב,יב

62 במדבר יב,ח

63 שמות ד,יז-טז

64 סמוך ונראה, כל סיפוריו 1953

65 הלא הוא משה רבנו - ר' ברוך קורצוויל, "ניתוח הסיפור פת שלמה כדוגמא לפענוח סיפורי 'ספר המעשים'", מסות על סיפורי ש"י עגנון, ירושלים: שוקן, תשל"ו, עמ' 86-94.

66 ילקוט שמעוני שיר השירים רמז

67 פרקי דרבי אליעזר, פרק כה

68 ר' גם בין השמשות לאלי וזל.

וחסרת אחריות המבזבז, אל יבזבו יותר מחומשי⁶⁹ (לעניו הפרזה במתן צדקה), לבין מעשה חסד נאצל תוחלת ממושכה - זה דוד, שנמשח ומלך לאחר כמה שנים, ועין חיים תאוה באה - זה שאול, שנמשח ומלך מיד. בזכות מי? בזכות מעשים טובים שהיו בידו, שהיה עניו, שהיה אוכל חולין בטהרה, שהיה מבזבז את ממונו כדי לחוס על ממונם של ישראל, ששקל כבוד עבדו ככבוד עצמו.⁷⁰

איני יכול לעמוד לאדם בשעת דוחקו. היפוך תפקידים אירוני. המספר הולך בדרכה המרוחקת של הרשות, שאינה עומדת לאדם בשעת דוחקו: הווי זהירין ברשות שאין מקרבין לו לאדם אלא לצורך עצמן נראין כאוהבין בשעת הנאתן ואין עומדין לו לאדם בשעת דחקו,⁷¹ ולא בהליכותיהם הטבעיות של בני אדם בחברה אנושית: האוהב את שכניו, והמקרב את קרוביו, והנושא את בת אחותו, והמלווה פרוטה לעני בשעת דחקו, עליהם הכתוב אומר אז תקרא וה' יענה.⁷²

ימים קשים ירדו לעולם. הביטוי 'יום קשה' מתייחס במקורות לאירועים היסטוריים הרי גורל, כמו יום מכת בכורות ויום הקבורה,⁷³ יום מותם של צדיקים,⁷⁴ מעשה העגל,⁷⁵ תרגום התורה ליוונית,⁷⁶ היום בו גברו בית שמאי על בית הלל,⁷⁷ ועוד. הביטוי 'ירדו לעולם' מתקשר עם מעשה הבריאה, וכינון התרבות האנושית (עשרה קבין... ירדו לעולם⁷⁸). הגרוטסקיות - עזרה פשוטה לאיש ברחוב מתפרשת לאדם המודרני כאירוע מורכב ומסובך⁷⁹ - מבטאת את מצבו הנפשי הקשה של הגיבור, החדור תחושת רדיפה והנחרד, עד כדי שיתוק, מכל סימן קל של סכנה.

צרכי עזרה מרובים. המספר, בן העולם החדש, משמיט את חלקו השני של הביטוי, הכולל תפילה ובקשה מהקב"ה לפרנסה בכבוד: היה מהלך במקום סכנה ולסטיין, מתפלל תפלה קצרה. אי זה הוא תפלה קצרה? ... אחרים אומרים: צרכי עמך מרובים ודעתך קצרה יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתתן לכל אחד ואחד צרכיו ולכל גויה וגויה די מחסורה ברוך שומע תפלה.⁸⁰ המחשה נוספת לחוסר הבנתו את הנהגת הרשות, ואת אפשרות הפנייה אליה בתפילה פשוטה וקצרה.

יד כבדה. עוד סממן המאפיין את השליח כמשה - ראו לעיל. בהקשר זה מעניינת קביעת המדרש על הצורך להשתתף עם הציבור ברעתו (בניגוד למספר המבדיל עצמו מצרכי העזרה למיניהם): וכל המצער עצמו עם הציבור זוכה ורואה בנחמת ציבור. שכן מציעו

69 בבלי, כתובות, נ.

70 פסיקתא רבתי טז

71 משנה, מסכת אבות, פרק ב, ג

72 מסכתות קטנות מסכת דרך ארץ פרק המינין הלכה ז

73 מכילתא פסחא יג

74 בבלי, מועד קטן, כה.

75 תוספתא, שבת, א, טז

76 מסכת סופרים א, ז

77 תוספתא, שבת, א, טז

78 שנה, מסכת אבות, פרק ה

79 וכן, לעיל, ההתלבטות בדבר מסלול ההליכה "לחזור או לא לחזור?", משל היתה זו שאלה קיומית הרת גורל, נוסח חיבובי נפשו של המלט נסיך דנמרק.

80 תוספתא, ברכות, ג, ז

במושה רבינו שציער עצמו עם הציבור, שנאמר "וידי משה כבדים"⁸¹.

'יד' ו'שליח' נמצאות באותו שדה סמנטי הלכתי (ר' דיון הבבלי: חצר משום שליחות או משום יד⁸²). היד הכבדה מזכירה את ידו החזקה של הקב"ה: את יד ה' כי חזקה היא,⁸³ ואת כוחה של מידת הדין: והבאתי אותם בארץ אויביהם - זו מדה טובה לישראל, שלא יהו ישראל אומרים הואיל וגלינו לבין אומות העולם נעשה כמעשיהם, אני איני מניחם, אלא אני מעמיד נביאיי עליהם, ומחזרין אותם למוטב תחת כנפיי, מניין? והעולה על רוחכם היה לא תהיה אשר אתם אומרים נהיה כגוים וכמשפחות האדמה, אלא חי אני נאם ה' אם לא ביד חזקה ובזרוע נטויה ובחימה שפוכה אמלוך עליכם, על כורחכם שלא בטובתכם ממליך אני מלכותי עליכם.⁸⁴ אך גם כאן, מתגלה מידת הדין, דווקא, כמגנה ו'תומכת'.

צוואר. הצוואר מעורר אסוציאציות של שחיטה ומוות: מניין לשחיטה שהיא מן הצוואר,⁸⁵ כל הצוואר כשר לשחיטה,⁸⁶ וכנגד זה: נעשו דברי תורה... ענק לצוואר... שני וענקים לגרורותיך.⁸⁷ פיתוח המוטיב של המטפחת על הצוואר והחשש בגרון, שצוין קודם.

לא נשפתי. מצד אחד יומרנות גרוטסקית, שהרי על הקב"ה נאמר בתורה נשפת ברוחך כסמו ים.⁸⁸ מצד שני, לאור דברי המכילתא, נוצר כאן מעין היפוך אירוני: למה היו דומין ישראל באותה שעה? ליונה שברחה מפני הנץ ונכנסה לנקיב הסלע. והיה נחש נושף בה אם תכנס לפנים הרי הנחש, ואם תצא לחוץ הרי הנץ. כך היו ישראל דומין באותה שעה: הים סוגר, ושונא רודף. מיד נתנו עיניהם בתפילה. עליהם מפורש בקבלה "יונתי בחגוי הסלע בסתר המדרגה" וגו'. "כי קולך ערב" - בתפילה. "ומראך נאוה" - בתלמוד תורה.⁸⁹ האדם המודרני מנסה לנקוט בפעולות מעשיות במקום לאחוז במעשים המיושנים של תורה ותפילה, המסוגלים, דווקא הם, להצלה וישועה.

פנים שוחקות. יסוד הצחוק של הרשות השופטת הינו קפקאי באופיו. בחז"ל, מתקשרות הפנים השוחקות לריבוי פניה של הרשות העליונה וליחס המורכב בין הקב"ה לישראל א"ר חננא בר פפא: נראה להם הקב"ה פנים זעופות, פנים בינוניות, פנים מסבירות, פנים שוחקות. פנים זועמות למקרא, כשאדם מלמד את בנו תורה צריך ללמדו באימה. פנים בינונית למשנה. פנים מסבירות לתלמוד. פנים שוחקות לאגדה. אמר להם הקב"ה אע"פ שאתם רואין כל הדמויות הללו, אלא אנכי ה' אלהיך.⁹⁰ ריבוי פנים זה מאפיין דווקא את הרשות העליונה אך אינו רצוי בהכרח לאדם, כפי שנרמז בניסוח **מתוך שחוק** בהמשך: אין עומדין להתפלל, לא מתוך שיחה, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, אלא מתוך דברים של חכמה. וכן, לא יפטר אדם מחבירו, לא מתוך שיחה, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש,

81 בבלי תענית יא.

82 בבלי, בבא מציעא, י:

83 יהושע ד, כד

84 ספרא בחוקותי פרשה ב

85 בבלי, חולין, כז.

86 משנה, מסכת חולין, פרק א, ד

87 משנת רבי אליעזר פרשה יג עמוד 248

88 שמות טו, י

89 מכילתא בשלח ב

90 פסיקתא דרב כהנא יב

אלא מתוך דברים של חכמה. שכן מציינו בנביאים הראשונים, שסיימו דבריהם בדברי שבח ותנחומין.⁹¹ ללמדך, שאין השכינה שורה לא מתוך עצלות, ולא מתוך עצבות, ולא מתוך שחוק, ולא מתוך קלות ראש, ולא מתוך דברים בטלים, אלא מתוך דבר שמחה של מצוה.⁹²

שכר של הכרת פנים. מוטיב נוסף של מוות ואיזו היא הכרת פנים - פרצוף פנים עם החוטם⁹³ (לעניין זיהוי מת להתרת עגונה), מאין היו מודדין? רבי אליעזר אומר: מטיבורו, ממקום שהוולד נוצר, רבי עקיבה אומר: מחוטמו, ממקום הכרת פנים⁹⁴ (לעניין קביעת העיר הסמוכה לחלל הנמצא בשדה לשם קיום טקס עריפת העגלה). "שכר של הכרת פנים" זה, הוא מעין שכר לעולם הבא, המקבל ביטוי אירוני לאור דברי הבבלי על האנשים העמלים, הנהנים (בניגוד לבטלנים) בעולם הזה והקן קיימת להם לעולם הבא: ביציאתו מהו אומר? מודה אני לפניך ה' אלהי ששמת חלקי מיושבי בית המדרש ולא שמת חלקי מיושבי קרנות, שאני משכים והם משכימים - אני משכים לדברי תורה והם משכימים לדברים בטלים, אני עמל והם עמלים - אני עמל ומקבל שכר והם עמלים ואינם מקבלים שכר, אני רץ והם רצים - אני רץ לחיי העולם הבא והם רצים לבאר שחת.⁹⁵

כמות שדמיתי. היפוך אירוני ורמז מטרים לפרוענות מידת הדין שתפוח בהמשך הסיפור והיה כאשר דמיתי לעשות להם אעשה לכם.⁹⁶

עשיתי עצמי כאילו איני רואה. התורה אוסרת על ההתעלמות ממתן עזרה: לא תוכל להתעלם (פריקה וטעינה, אבידה. מוטיב השבת האבידה הופיע כבר קודם: "הריני מוצא אותו"). במדרש נתפשת ההתעלמות ככפירה בידיעה המוחלטת של הרשות העליונה: מפני מה החמירה תורה בגנב יותר מן הגזלן... זה השוה כבוד עבד לכבוד קונו וזה לא השוה כבוד עבד לכבוד קונו, כביכול עשה עין של מעלה כאילו אינו רואה ואוזן כאילו אין שומעת, שנאמר: הוי המעמיקים מה' לסתיר עצה והיה במחשך מעשיהם וגו', וכתוב: ויאמרו לא יראה יה וגו', וכתוב: עזב ה' את הארץ ואין ה' רואה.⁹⁷ לראיית עולם זו של האדם המודרני יש כמובן מחיר: אם הרשות השופטת אינה יודעת על המתרחש בארץ, מופקרת ההשגחה בידי כוחות דמוניים ומידת הדין, כפי שיתברר בהמשך הסיפור.

כמי שהכמין לו עדים. ביטוי נוסף לחוסר הבנתו של המספר המודרני את אופן התנהלותה של הרשות העליונה. הוא רואה בפרוצדורה החריגה של הכמנת עדים, המופעלת רק במקרה קיצוני של מסית ומדיח לעבודה זרה אם היה ערום, ואינו יכול לדבר בפניהם, מכמינים לו עדים אחורי הגדר,⁹⁸ כנוהל שרירותי, המופעל דרך קבע על כל אדם

91 תוספתא, ברכות, ג, כא

92 בבלי, פסחים, ק"ז.

93 בבלי, בכורות, מו:

94 ירושלמי, סוטה, פרק ט הלכה ג

95 בבלי, ברכות כח:

96 במדבר לג, נו

97 תנחומא, פרשת נח, סימן ד

98 משנה, מסכת סנהדרין, פרק ז, י

המשוטט ברחוב באישון ליל. ומצד שני, הוא סובר לתומו כי ייתכן והוחלף באחר.⁹⁹ שקד רואה בביטוי זה הגזמה סגנונית, המבטאת את חרדתו של המספר. בעולם הראלי, הגלוי, מקבלת חרדה זו צביון גרוטסקי (כמו גם החשש להניח את המטפחת, ההרגשה כי הוחלף באחר, המחשבה שקול רועד במבוי דחוק עלול לעורר חשד, ועוד), אך ברובד הסמוי של הטקסט, היא משקפת את עולמו הפנימי של המספר.

תחושת האשם של המספר מקבלת ביטוי נוסף, לדעתי, בהתנסחות הרהרתי הרהורים המופיעה בחז"ל רק בהקשר שלילי, של הרהורים רעים ויצר הרע.

ביקשתי להניח בידו את מטפחתי ולילך לי. הרמיזה ליוסף ויעזוב בגדו בידה וינס ויצא החוצה¹⁰⁰ מחדדת את אופיה השרירותי של הרשות העליונה, היכולה לחרוץ דינו של אדם על לא עוול בכפו. רמיזה נוספת לסיפור יוסף ואחיו מופיעה בהמשך **שאינו מדבר קשות וידבר אתם קשות.**¹⁰¹ היכולת לדבר קשות מאפיינת גם היא את השליט, המתעמר בנתין הניצב מולו.

גער בי בניזיפה ואמר לי בא. שוב היפוך אירוני: משה גוער במלאך המוות ומוציאו בניזיפה הלך מלאך המוות ועמד לפניו, אמר לו: משה! תן לי נשמתך. גער בו אמר לו: במקום שאני יושב אין נותנין לך רשות לעמוד, ואתה אמרת תן לי נשמתך? גער בו והוציאו בניזיפה,¹⁰² וכאן מסור המספר בידי שליח בית הדין, המתגלה בהמשך כמעין מלאך מוות.

לא אדון עמו. החלטתו של המספר שלא לדון עם השליח מתגנחת נוכח מעמד ה'משפט' שיִכְפֹּה עליו בהמשך, ולאור הרמיזה לדברי ה' טרם המבול: לא ידון רוחי באדם לעולם בשגם הוא בשר והיו ימיו מאה ועשרים שנה.¹⁰³

שקעתי ראשי בין כתפי. קבלת הדין והטרמה של ביצועו כמה מלקין אותו ארבעים חסר אחת... והיכן הוא לוקה את היתירה בין כתפיו,¹⁰⁴ וכנגד ל ובין כתפיו שכך¹⁰⁵, הנדרש על מקום בית המקדש והשראת השכינה¹⁰⁶ - וראו להלן.

5. זקנה ביום דין ובחרות ביום קרב

המספר מובל על ידי השליח לחדר גדול. בחדר נגלה לעיניו אדם "לא בחור ולא זקן המוטל על גבי מיטה גבוהה מלאה כרים וכסתות". לאחר שיחה קצרה עם השליח נוטל אדם זה קולמוס ומתחיל כותב ללא הרף, נוכח המספר הרתוק למקומו. עם סיום הכתיבה מבחין המספר בקול ניגון הבא מן הפרוזדור, של יהודים שאך זה הובאו.

99 מוטיב ההחלפה באחר רווח בספרות העממית, כמו גם בסיפורי רב נחמן מברסלב.

100 בראשית לטיב

101 בראשית מב, ז

102 מסכתות קטנות מסכת אבות דרבי נתן נוסחא א פרק יב ד"ה באותה שעה

103 בראשית ו, ג

104 משנה, מסכת מכות, פרק ג, יא

105 דברים לג, יב

106 ספרי דברים שנב

ברובד הפסיכולוגי, ניתן כאן ביטוי לתחושות האשם של המספר, החי בעולם מודרני אך נטוע עדיין במסורת אבותיו ובעולם ילדותו שחרב. עגנון מפתח שניות זו בהקשר רחב יותר, לא רק האדם נטש את מסורת אבותיו, גם מידת הצדק והחסד הופקרה בידי כוחות דין שרירותיים. התמונה ניתנת להתפרש כמעמד של משפט חד־צדדי, המתנהל באופן חסר פשר. משפט זה מקבל ממד היסטורי עם הבאתם של היהודים נוספים מהפרוזדור אל מעבר לו - ביטוי לימי שואה ומשואה, בהם נכתב הסיפור.

הרשות מתאפיינת על ידי חדר גדול, חשכה מעובה, שולחן, מנורה עם שלהבת נושכת, פקיד מנומנם עם פנים מבולבלות על מיטה גבוהה עם כרים וכסתות, שפם עבה שחור־לבן מסתלסל, מצנפת, פנים חתומות וסתומות, ריח של ישני שינה ונפט, דיו ונייר, וקול קולמוס משרטט.

מנגד, אבריו של המספר דחוקים, שערותיו מתכופפות, הוא מצומצם במקומו, ללא תזוזה, אינו שומע, מוותר על הדיבור, ותחת זאת מהרהר ב"דרך שאלה".

ברובד האסוציאטיבי, מתחזקות הרמיזות למוות, ולאופיה של הרשות העליונה.

שקד עמד כבר בבהירות על הקווים המקבילים בין תיאור האדם בחדר, לתיאורו של הקב"ה בפיוט 'אנעים זמירות':

- ראיתי לפני אדם לא בחור ולא זקן - "ויחזו בך זקנה ובחרות"
- ושיבה זרקה בהן בשתי קצותיו ואמצעיתו של השפם שחור¹⁰⁷ - "ושער ראשך בשיבה ושחרות"

- ועמד וחבש מצנפת של כמה קצוות - "חבש כובע ישועה בראשו"

גם כאן, בדומה לפנים השוחקות לעיל, לובשת הרשות דמות פארודית-גרוטסקית. העולם מתנהל על ידי דמות ליצנית, מעין אחשוורוש, בעלת מצנפת של כמה קצוות, השרועה על מיטתה.

ריח ישני שינה מפעפע. קונוטציה של מוות: ורבים מישני אדמת-עפר יקיצו,¹⁰⁸ והיה אותו הריח מפעפע בגופה כארסה של חכינה.¹⁰⁹ וכן חשכה מעובה שדיחקה את איברי המתכתב עם מכת חושך ומדרש אגדה פותרו: לשון "ממשש בצהרים" שהיה כפול ומכופל ועב עד שהיה בו ממש,¹¹⁰ אשר קדמה למכת בכורות.

מנורה קטנה המחציפה פנים. מצד אחד רמיזה למנורת המקדש (וכן בהמשך כאיש אשר יעור משנתו - חזיון המנורה בספר זכריה). מצד שני קישור ל"מאור הקטן" - הלבנה שהחציפה פנים למשול ביום ובלילה, וכדברי המדרש: אמרה ירח לפני הקב"ה: רבש"ע,

¹⁰⁷ מוטיב השחרות והשיבה מופיע גם בסיפור האוטובוס האחרון, הכלול אף הוא בספר המעשים, בדמותו של המלווה המחזיר שלום למספר מתוך שחוק מעומעם: "בא אדם כנגדי, שחרחר ועבה וזקנו קטן ועגול ומלא שיבות".

¹⁰⁸ דניאל יב, ב

¹⁰⁹ ירושלמי, חגיגה, דף טו, ב, פרק ב

¹¹⁰ רש"י, שמות יב, כא על פי משנת ר"א פי"ט

אפשר לשני מלכים שישתמשו בכתר אחד? אמר לה: לכי ומעטי את עצמך.¹¹¹ מדרש זה אינו נעדר יסוד מיתני חזייה דלא קא מיתבא דעתה, אמר הקב"ה: הביאו כפרה עלי שמיעטתי את הירח! והיינו דאמר ר"ש בן לקיש: מה נשתנה שעיר של ראש חדש שנאמר בו לה' - אמר הקב"ה: שעיר זה יהא כפרה על שמיעטתי את הירח,¹¹² ואפשר שהוא מבטא את כוחה המיוחד של הלבנה ומידת החסד, כנגד מידת הדין. וכבר עמדנו קודם על דברי הזוהר לעניין התמעטות אור הלבנה בימים שאין בהם חפץ.¹¹³

שלהבת נושכת כשרץ הנושך את השרץ. ציור של החצפת הפנים של המנורה ודימוי של מידת הדין, על ידי יסוד חייתי קפקאי טיפוס. מבחינה לשונית, עגנון שוזר כאן, מעשה אמן, ביטויים ממשנה במסכת טהרות, העוסקת באופן טומאתן של ככרות, הסמוכים זה לזה, על ידי שרץ: מקרצות נושכות זו בזו, וכיכרים נושכין זה בזה, שנטמאת אחת מהן בשרץ - כולן תחילה, פירשו, כולן תחילה. במשקין - כולן שניות, פירשו, כולן שניות. בידיים - כולן שלישיות, פירשו כולן שלישיות.¹¹⁴

סטטוס שפוטר מכל עשייה. רמיזה נוספת למוות: ועבד חפשי מאדוניו - אלו ישראל שכיון שמת אדם נעשה חפשי מן המצוות.¹¹⁵

קול הקולמוס המשרטט בנייר. כתיבת ספר תורה נעשית בקולמוס ודורשת שרטוט: הלך אצל עץ הדעת ואמר לו ראית בן עמרם? אמר מיום שנטל ממני קולמוס לכתוב בו את התורה שוב לא ראיתו.¹¹⁶ "דברי שלום ואמת" - אמר רבי תנחום ואמרי לה אמר רבי אסי: מלמד שצריכה שרטוט כאמיתה של תורה.¹¹⁷ לאמור, פסק הדין השרירותי, חסר הפשר, קשור ונובע מהתורה, עליה מסרו ישראל נפשם, אשר קולם מעולם המתים נשמע רק עם הפסקת כתיבתה.

ובזק חול על הנייר. לפיזור וטמינה בחול יש קונוטציה של מוות, ובמיוחד לעניין טיפול במת בשבת וביום טוב: עושין כל צורכי המת. סכין ומדיחין אותו, ובלבד שלא יזוז בו אבר. שומטים את הכר מתחתיו ומטילים אותו על החול בשביל שימתין.¹¹⁸ במה מכסים ובמה אין מכסים? מכסים בזבל דק, ובחול דק, בסיד, ובחרסית, ובלבינה ובמגופה שכתשה. אבל אין מכסין לא בזבל גס, ולא בחול גס, ולא בלבינה ולא במגופה שלא כתשה. ולא יכפה עליו את הכלי. כלל אמר רבן שמעון בן גמליאל: דבר שהוא מגדל צמחין מכסין בו. ודבר שאינו מגדל צמחין אין מכסין בו.¹¹⁹ עגנון לא מתאפק, ובוחר, אירונית, בפועל 'בזק' - חז"ל התירו לבזוק מלח בשבת על גבי כבש המזבח, כדי למנוע החלקה ופגיעה בעוסקים בעבודת הקודש: בזקים מלח על גבי הכבש בשביל שלא יחליק.¹²⁰

111 בבלי, חולין, ס:

112 שם, שם

113 ייתכן שמוטיב זה מופיע גם בהמשך בציור החידתי של הלבנת השפם.

114 משנה, מסכת טהרות, פרק א, ח

115 פסיקתא דרב כהנא (מנדלבוים) נספחים א - וזאת הברכה ד"ה א"ר יוחנן קטון

116 אוצר המדרשים (אייזנשטיין) משה עמוד 371

117 בבלי, מגילה, טז:

118 משנה, מסכת שבת, פרק כג, ה

119 משנה, מסכת חולין, פרק ו, ז

120 משנה, מסכת ערובין, פרק י, ד

6. הפקר בית דין הפקר

הסיפור מסתיים בתמונה חידתית בה יושב זקן אחד "שאך אתמול היה מוטל חולה" על כרים וכסתות (כדרך הדיין), ומנגן, בחברת סיעה של יהודים, שירי תפילה עם זמר של פריצות. בתשובה לגערותו של המספר "דעתך נטרפה?", עונה הזקן בניגון: "אני איני מן הרשות, ואף אתה ידידי אינך מן הרשות, אם כן מה אכפת לך".

המספר, שהיה מכונס עד עתה בעולמו הוא, נתקל בחדות בעולם שמעבר לפרוזודור. חזיון האימה שנגלה לעיניו מערב קודש וחול, פריצות עם שירי קודש, ותפילות עם תפילות.

הרובד האסוציאטיבי כולל רמזים הכורכים יחדיו מוות, מקדש, עבודה זרה, וטרופ הדעת. בעזרת רמיזות אלו, מצייר עגנון את התמונה המבעיית של הנהגת העולם בתקופת השואה: הפקר, עיוות דין, ערבוב רשויות, שיגעון, במתים חופשי. בחינת "עזב ה' את הארץ".

בסיפור מפוזרים ארמזים שונים לבית המקדש, שאת חלקן כבר הזכרנו:

- עומדים לעבודתם, לשירם ולזימורם - "והשב כהנים לעבודתם ולויים לשירם ולזימורם"¹²¹
- טורים של אבן - "ומלאת בו מלאת אבן ארבעה טורים אבן"¹²² (חושן המשפט)
- חומה - החומה מגדירה את התחום המקודש לאכילת קדשים קלים ומעשר שני¹²³
- בין כתפי - "ובין כתפיו שכן"¹²⁴ (הנדרש על מקום בית המקדש והשראת השכינה - ראו לעיל הערה 93)
- מנורה - מכלי המשכן/המקדש¹²⁵
- כאיש אשר יעור משנתו - "ויעירני כאיש אשר יעור משנתו"¹²⁶ (חזיון המנורה בספר זכריה)
- שולחן - מכלי המשכן/המקדש¹²⁷
- מצנפת - מבגדי הכהן הגדול¹²⁸

המקדש אמור לאפיין את הרשות העליונה כמוקד עלייה לרגל, תפילה ובקשה, ומשפט צדק (חושן המשפט, בספר דברים יושבים השופטים "במקום אשר יבחר ה'", והסנהדרין בימי הבית השני ירבה, לפרק זמן מסוים, בלשכת הגזית). בתפילת שלמה,¹²⁹ בנבואות ישעיה,¹³⁰ מיכה¹³¹ ועוד מקבל המקדש צביון אוניברסלי, של אחוות עמים ושלוש עולמי.

121 מתוך תפילת מוסף

122 שמות כז, יד

123 משנה זבחים יד, ח, ועוד.

124 דברים לג, יב

125 שמות כה, לא-מ

126 זכריה ד, א

127 שמות כה, כג-ל

128 שמות כה, לז-לט

129 מלכים א, ח

130 ישעיה ב, א-ד

131 מיכה ד, א-ד

תחת זאת, מתקשר המקדש בסיפור עם עבודה זרה, עם הנהגה חסרת פשר, ועם עולם מופקר.

שהיה יוצא מן הפרזדור. המספר נמצא כבר בעולם המתים: העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא¹³² וכן בהמשך: היאך בא זקן חלוש זה לכאן, והרי אתמול היה מוטל חולה בחולי קשה.

וידעתי שבשעה שעמדתי והמתנתי לדיני הביאו עוד יהודים. משה לנדסמן העיר בצדק¹³³, כי השימוש במונח 'יהודים' בהקשר זה, הינו חריג אצל עגנון, וכי הוא לקוח משדה סמונטי של פוגרום וטבח.

וכמה מישראל מסייעים אותו. היפוך אירוני לאור דברי ריש לקיש הבא ליטהר מסייעין אותו.¹³⁴

אמת נכון הדבר. מצד אחד, רמיזה לעבודה זרה ולעיר הנידחת: והגד לך ושמעת ודרשת היטב והנה אמת נכון הדבר נעשתה התועבה הזאת בישראל¹³⁵ (כהמשך ל"מכמין לו עדים" לעיל). מצד שני, קישור לעולם המשפט, האמור להיות מושתת על פרוצדורה מחמירה של דרישה וחקירה.

לשירם ולזימורם. ארמז לעבודת המקדש - ראו לעיל.

הגביהה קולו. מצד אחד תפילה בקול רם נתפשת כמעשה פסול שאינו ראוי, בדומה לתפילתו של שיכור, המזכירה את סיעת היהודים המזמרת בסיפור: רק שפתיה נעות - מכאן למתפלל שיחתוך בשפתיו. וקולה לא ישמע - מכאן, שאסור להגביה קולו בתפלתו. ויחשבה עלי לשכרה - מכאן, שישכור אסור להתפלל.¹³⁶ מצד שני, תפילה שכזו יכולה להתפרש כדבקות מיוחדת. במיוחד עבור האדם הפשוט, שאינו מתיימר להבין את דרכיו הנסתרות של האל: שוב מעשה באדם אחד שהיה מתחרט בעצמו שלא קרא ושלא שנה, פעם אחת, הייתי עומד אני והוא בבית הכנסת, כיון שהגיע העובר לפני התיבה אצל קדושת השם, הגביה את קולו, וענה אחריו בקול קדושת השם. אמרו לו: מה ראית שהגבתה את קולך? אמר להם: לא דיי שלא קריתי ושלא שניתי, אלא עכשיו שניתן לי רשות, לא אגביה את קולי ותשוה נפשי עלי?¹³⁷

נטרפה דעתך. התוספתא במסכת ברכות כורכת יחדיו טירוף דעת, חכמה, ותפילה: בן עזאי אומר: כל שנטרפה דעתו מפני חכמתו סימן יפה לו, נטרפה חכמתו מפני דעתו סימן רע לו. הוא היה אומר: כל שלקה בגופו מפני חכמתו סימן יפה לו, חכמתו מפני גופו סימן רע לו. המתפלל צריך שיכוין את לבו. אבא שאול אומר: סימן לתפלה תכין לבם תקשיב אוניך.¹³⁸ בדומה לתפילה בקול רם, תפילה מתוך טירוף הינה, מצד אחד, חסרת כוונה ונוטה אל

132 משנה, מסכת אבות, פרק ד, טז

133 בשיחה פרטית

134 בבלי, יומא, לח:

135 דברים ז,ד; וגם יג, טו

136 בבלי, ברכות, לא.

137 אליהו רבה (איש שלום) פרשה יד ד"ה שוב מעשה באדם

138 תוספתא, ברכות, ג, ד

פולחן עבודה זרה, אך מצד שני, מבטאת תפילה שכזו דבקות קיצונית נטולת פניות. **שירי תפילה עם זמר של פריצות.** מוטיב מובהק של עבודה זרה, המתכתב עם התנועה הפרנקסיסטית על טקסי האורגיות שלה. על פי משנתה של תנועה זו, מסתתר האל הטוב מאחורי 'מלך המלכים', במנותק מן הבריאה, בדומה למנהיג הבירה בסיפור.

7. השיבה נפשי משואה

בסיפור זה כורך עגנון את מבוכתו של האדם בעולם המודרני, תלישותו ממסורת אבותיו, תחושות האשם שלו, בדידותו וניתוקו מהחברה, עם ההנהגה חסרת הפשר של העולם. לא רק האדם נטש את אלוהיו, גם האלהים זנח את עולמו והפקירו לידי הכוחות הדמוניים. את חסדו של האל ממלאת בעולם שכזה מידת הדין, המתגלה בחוקים שרירותיים ובאימי שואה נוראים.

ביצירותיו, עסק עגנון בשואה במגוון אופנים. החל מאיזכורים 'סתמיים', דרך אנטולוגיות ומפעלי כינוס - מעין גלעד ומצבת זכרון לעולם שלם שחרב¹³⁹, וכלה בסיפורים העוסקים באופן ישיר¹⁴⁰ עקיף¹⁴¹ ומרומז¹⁴² בהבטים שונים של חווית וזיכרון השואה, ובשאלות שהיא מעלה¹⁴³. לאור ניתוח הסיפור הפקר על תשתיתו המדרשית, נראה כי יש לכוללו בקאנון עגום זה¹⁴⁴.

מעניין יהיה להשוות בעתיד את הסיפור לשני סיפורים נוספים, העוסקים אף הם בשואה: **עם כניסת היום**¹⁴⁵, **לילה מן הלילות**¹⁴⁶. שלושת הסיפורים מעוצבים בסגנון ספר המעשים, ומכילים מוטיבים דומים¹⁴⁷. ניתן לראות בעם כניסת היום, האלגורי והמזעזע, מעין 'תגובת הלם' ראשונית של עגנון לשמועות הקשות שהגיעו כבר מאירופה¹⁴⁸. לקראת סוף המלחמה מתבררים ממדי הזוועה, והם משתקפים במשל הפתוח הפקר. הסיפור לילה מן הלילות נכתב בפרספקטיבה של מספר שנים, בסגנון מאופק ומרוחק יותר, שאינו נעדר ביקורת עצמית וחברתית.

נחתום רשימה זו, בסיום מלא התקווה של עם כניסת היום (בניגוד לסופו הפסימי של הפקר "שירי תפילה עם זמר של פריצות"): "ומאליה ומעצמה נתעטפה עלי נפשי

139 עיר ומלואה (1973)

140 הסימן (האש והעצים 1962)

141 לילה מן הלילות (עד הנה, כל סיפוריו 1953)

142 עם כניסת היום (עד הנה, כל סיפוריו 1953)

143 לסקירה נרחבת של כתבי עגנון העוסקים בשואה, ר' דן לאור, "האם כתב עגנון על השואה?", ש"י עגנון: היבטים חדשים, ספרית פועלים, 1995, עמ' 60-97.

144 מקומו של הסיפור נפקד, משום מה, מרשימתו של לאור.

145 עד הנה, כל סיפוריו 1953

146 עד הנה, כל סיפוריו 1953

147 לדוגמה, הסיפור **עם כניסת היום**: יום דין, חרדה ואימה, מוטיב הבגד, מוטיב הכתב והאיגרת, המכר הוותיק, פנים וחוץ, צינה וחמימות, המקטרת והציגרטה, מנורה ונר, עולם חדש מול עולם ישן, רמיזות לבית המקדש, חזנות ותפילה, דמויות גרוטסקיות אדישות, אלימות כבושה, עולם המתים, ועוד.

148 פורסם לראשונה בניסן תש"ג, בכתב העת 'מאזנים', תחת השם בין הבית ולחצר.

ועמדתי והתפללתי כעטופי טליתות ובעלי קיטלים. ואף ילדתי הקטנה שנתנמנמה חזרה מתוך שנתה על כל תפילה ותפילה בניגונים ערבים שלא שמעה אוזן מעולם".

* * *

נכדו של רבי ברוך ממז'בוז' שיחק עם חברו במשחק המחבואים. לאחר שהמתין זמן רב במקום מחבואו, הבחין כי חברו כלל אינו מחפשו, ופרץ בבכי תמרורים. זלגו גם עיני רבי ברוך ואמר: כך גם דרכו של הקדוש ברוך הוא להסתתר, ואין טורח לחפשו.

עיניו הפקוחות ולבו הבוחן של שלמה, אשר חזו בכל מאורעותיה ומוראותיה של המאה העשרים, לא חדלו מִבְּקֶשׁ הַבֵּין את דרכיו הסתומות של האל המסתתר. לא נותר אלא לאחל ולייחל, כי תמשיך להתקיים בו ברכתו של הרבי מקוצק לחסיד שהתאונן כי זקנה קפצה עליו: "העיקר שלא יזקין הלב".